

ASZIMMETRIÁK AZ EURÓPAI UNIÓN BELÜL

A centrum-periféria kapcsolatok elemzése az Európai Unióra is kiterjeszthető. Az integrációs folyamatban jól elemezhetőek a bourdeiu-i tőkeformák, ezek egymásra történő átváltása, a gazdasági és politikai aszimmetriák kölcsönhatása. E kölcsönös kapcsolatokban továbbra is a gazdasági viszonyok meghatározottsága érvényesül. A világgazdasági válság felszínre hozta a történelmi aszimmetriákat, amelyeket a korábbi neoliberais politikák tovább mélyítettek. Az Unión belüli periferális térségekre a válság különbözőképpen hatott. E hatások semlegesítésére többnyire a megszorító gazdaságpolitikákat alkalmazzák. Továbbra is hiányzik azonban egy, a minőségi s nem mennyiségi szempontokat hangsúlyozó fejlesztési politika. Egy ilyen megközelítés a strukturális, intézményi vonatkozásokat erősítené, s ezzel járulna hozzá a periféria termelési, forgalmi, elosztási képességeinek fokozásához.

1. BEVEZETÉS

A centrum-periféria metaforát többnyire egy térbeli rendszer két helye közötti ellentétek leírására használták azzal, hogy az irányító hely a centrum, s az irányítást fogadni kénytelen pedig a periféria. A fogalom párt viszont kölcsönös kapcsolati rendszerekre, pontosabban szólva egyenlőtlen kapcsolati rendszerekre is használták. [Szentés 1978, Szentés 2002, Amin 1973, Amin 1976, Wallerstein 1974, Frank 1978.] Az egységes világrendszerben a centrum domináns helyzetét, valamint az ennek történő alávetettséget vitatták, elemezték. Az aszimmetrikus világgazdasági kapcsolatok a világgazdasági rendszer lényegi részei [Szentés 2002]. A nyugat-európai és kelet-európai országok közötti kapcsolatok centrum-periféria jellegét többen is vizsgálták [Berend T.-Ránki 1979, Berend T.-Ránki 1982, Berend T. 2009]. Az integrációs folyamatban rejlő fejlettségbeli különbségek természetrajzáról már korai műveiben is írt *Palánkai Tibor* [Palánkai, 1995]. Mi ebben a rövid tanulmányban az Európai Unió belüli aszimmetriák némelyikét tekintjük át, korántsem a teljesség igényével. Szentés érvelésében a két rendszer közötti kapcsolatok hierarchikusak: a centrum éppen azért az ami, mert ebből az egyenlőtlenségből számára lényeges előnyök származnak, s fordítva, a periféria éppen azért szorult periférikus helyzetbe mert éppen a lényeges előnyök hiánya jellemzi. Az így leírt rendszer önszabályozó: a centrum megteremt centralitásához szükséges feltételeket, s a periféria ennek ellenkezőjét szenved el. Éppen emiatt az ilyen rendszer dinamikus, állandó mozgásban és változásban van. Lehetséges a perifériális helyzetből történő elmozdulás – közeledés a centrum felé –, de lehetséges a teljes leszakadás is. [Kozma 1998]. Az integrációs folyamatok – különösen egy gazdaság centrumhoz történő csatlakozása után – ellentétes folyamatokat is felerősíthetnek. A cél azonban egyértelmű és világos: a csatlakozott, immár tagország gazdasági fejlődését úgy felgyorsítani, hogy ezzel versenyképessége fokozódjék, s az integrációs maghoz

sikeresen zárkózzon fel [Palánkai 2005]. *Bourdieu* elemzéseiből tudjuk, hogy a társadalmi interakció más „területein” is lehetséges a centrum-periféria kapcsolatok elemzése [Bourdieu 1986, Bourdieu 1998].

Azt szeretnénk körüljárni, hogy az Európai Unión belül miként változott az új, kelet-európai tagországok és Brüsszel viszonya. Az Európai Unión belül a centrum-periféria viszonyok elemzése szinte magától adja magát. Különös fontossága van e téren az úgynevezett „közös politikáknak”, ahol a döntéshozatal egyértelműen a központ, Brüsszel szintjén történik, a nemzeti ráhatás csak konszenzus kialakításával lehetséges [Kengyel 2010]. Azaz, e területeken az unión belüli kapcsolatok alakítása a központi integrációs szervek feladata, lehetősége. Az új tagállamok is részei e kapcsolatrendszernek. Eszerint az unió centrum-periféria kapcsolatoknak két jellegzetes dimenziója van: először egy tiszta centrum-periféria viszony a közös politikákat illetően, s másodsor az ún. „együttes” – centrum-periféria/periféria-centrum – kapcsolatrendszer.¹ E bonyolult kapcsolati rendszer árnyalt elemzése csak multidiszciplináris megközelítéssel lehetséges.

2. A TŐKE KÜLÖNBÖZŐ FORMÁI AZ EURÓPAI UNIÓ BELÜLI CENTRUM-PERIFÉRIA KAPCSOLATOKBAN

Bourdieu a tőke három fajtáját különböztette meg: gazdasági, társadalmi és kulturális tőkét [Bourdieu 1986]. A *társadalmi tőkét* így határozza meg: „Olyan tényleges vagy potenciális erőforrások aggregátuma, amely a közös ismeretség és elismertség többé kevésbé intézményesített kapcsolataira alapozó tartós hálózat birtoklásához kötődik, vagy másképpen mondva, egy csoporton belüli tagsághoz, amely minden tagját a közösen birtokolt tőkével támogatja, egy meg- és felhatalmazást biztosító viszonytal, amely hitelre jogosít, a szó különböző értelmében.” Felesleges bizonyítanunk, mennyire jól illik e meghatározás az unióra, mint centrumra. Az Európai Unió tagjainak egy meg/felhatalmazást, tagsági viszonyt nyújt, amelyek révén remélhetőleg kölcsönösen előnyös kapcsolatok alakulhatnak. A *kulturális tőkének* három válfaja van: intézményesített (oktatás), megtestesített (embodied) kulturális tőke (belsővé tett kulturális normák, pl. esztétikai kompetenciák, viselkedésnormák), s végül objektiválódott kulturális tőke (kulturális értékkel bíró tárgyak).

A tőke hármas felosztásával egy rendszer különböző társadalmi státuszait, hierarchiáját lehet vizsgálni, így az Európai Unió belüli hierarchikus kapcsolatokat is.

Szelényi Iván e három tőkefajtát használta az egyes társadalmak különbözőségének leírására [Szelényi 1998]. Kimutatta, hogy egyes társadalmakat, vagy azok közös rendszerét e tőkefajták relatív fontosságával is le lehet írni. A társadalmi fejlődéssel a társadalmi státuszt meghatározó tőkefajták relatív fontossága is változik. Fontos megjegyeznünk, hogy e tőkefajták egymásba is átalakulhatnak. Következésképpen, bizonyos időszakokban és bizonyos társadalmi rendszerekben a tőke egy

¹ A tagállamok és az Európai Unió közötti együttes döntési jogkörök a következők: belső piac, a Szerződés által az Unióra delegált szociális kérdések, gazdasági, társadalmi és regionális kohézió, mezőgazdaság és halászat, környezetvédelem, fogyasztóvédelem, közlekedés és szállítás, energiaügyek, közös közzétartások a közegészségügy területén.

specifikus formájának (gazdasági, társadalmi és kulturális) birtoklása sajátos előnyöket biztosíthat, míg más társadalmakban és más időszakokban, a tőke ugyanezen formái csak marginális hatást okoznak. Tanulmányunkban éppen az ilyen „átváltások” belső természetét kívánjuk bemutatni az Európai Unión belüli kapcsolatokat illetően.

Míg Bourdieu a tőkefajták leírásában a statikus jelleget domborította ki, Szelényi és társai már ezek dinamizmusát is kimutatták. Ennek értelmében a korábbi szocialista országokat a politikai tőke (Bourdieu-nél a társadalmi tőke egy alfaja) dominanciája jellemezte. Az átalakulással viszont a politikai tőke dominanciája átadja helyét a gazdasági tőkének. Az, hogy a kelet-európai tagországokban vajon a gazdasági tőke tényleg a domináns, ma is vitatott a közgazdasági és politikatudományi irodalomban. Ami látható az az, hogy Oroszországban s a térség több országában továbbra is a politikai tőke dominál, s ennek alávetetten a gazdasági tőke. Az átalakuló országokon *belül* megfigyelhető a tőke itt említett két formája közötti szerepváltás folyamata, a gazdasági tőke fokozódó előretörése. A nyugati és keleti tagországok *közötti* kapcsolatokban viszont – a vitathatatlanul jelentős tőke-transzferek ellenére – továbbra is a politikai tőke dominál. Szelényiék hangsúlyozták a kulturális tőke kiemelkedő szerepét a magyar és lengyel átalakulásban [Szelényi 1998]. Következtetésük szerint e két országban a politikai tőke átalakulása gazdasági tőkévé (általánosan szólva, a korábban állami tulajdonú eszközök tulajdonjogának megszerzése a nomenklatúra által) nem valósult meg tiszta formában. A kulturális tőke volt a folyamat katalizátora s csak e tőkefajta tulajdonosai voltak képesek hatékonyan el- és kicserélni a szocialista rendszerben megszerzett privilegizált társadalmi pozícióikat jelentős gazdasági erőforrásokra 1989 után. Ebben az értelemben a kulturális tőke volt az új elit kialakulása mögötti motivációs erő [Szalai 2001, Szalai 2006]. A „tényleges tulajdonosok” létrehozása érdekében a mind a szocialista rendszerben kialakult technokrácia, valamint a rendszerváltó értelmiség támogatta a centrumból érkező hatalmas tőke-transzfereket. Egy évtized után azonban a rendszerváltó értelmiség megszilárdította állásait, ellenezte az állam jövedelemátcsoportosításait az európai, külföldi tőke érdekében. Röviden: a kulturális tőke birtokosai egyre inkább politikai tőkét birtoklóvá váltak, megkezdődött a külföldi tőke ellenzése, beleértve ebbe az uniós tőke-transzfereket is. Az igazi kérdés azonban az, hogy a periféria immár politikai tőkéje képes lesz-e a helyi (periferiális) gazdaságok felendítésére. Az eddigi tapasztalatok nem túl biztatóak. A rendszerváltás óta eltelt 20 év, valamint az uniós csatlakozás óta eltelt csaknem tíz év nem változtatott a kelet-európai átalakuló országok periferiális jellegén. A külföldi tőkére, valamint a hazai tőkére alapozó ágazatok egymástól elszigeteltek, s a hazai ágazatok vertikálisan nem integráltak a nemzetgazdaságokba. E többszörös elkülönülés miatt a gazdaság ágazatai képtelenek egymás támogatására: egy szerves(ült) gazdasági rendszer kialakítása továbbra is feladat marad.

A fejlett nyugati társadalmakban a gazdasági és politikai tőke közötti kapcsolatok meglehetősen áttételesek. Bourdieu szavaival élve, a kulturális tőkét általában alárendeltnek tekintik. A politika és a pénz(tőke) közötti kapcsolatok jellege és természetete még mindig vitatott. A bourdieu-i értelmezés világosság tette azonban, hogy a hatalom területe – azaz a politikai tőke – minden társadalomban domináns. Többen vitatják e megállapítás érvényességét a globalizáció korában. Az ilyen vélemények

szerint a gazdasági tőke jelentősége – nemzeti és nemzetközi értelemben is – erősödik, s a politikai tőkéé csökken. Különösen érdekes következtetés ez a transznacionális vállalatok növekvő gazdasági és politikai befolyása láttán. Ennek látványos kontrasztját adják a közép-kelet-európai államok, ahol a politikai tőke szerepének ismételt erősödését látjuk, amely egy új etatizmushoz vezet(het).

3. A GAZDASÁGI ASZIMMETRIA JELENSÉGE A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG UTÁN

Az elméleti fejtegetésből kiviláglik, hogy a centrum-periféria aszimmetrikus viszonyaiban a gazdasági tőkefajának, kapcsolatnak kitüntetett jelentősége van. E kapcsolati forma – a bourdieui értelemben – más tőkeformává, politikaivá, kulturálissá alakulhat, és viszont. A világgazdasági válság jelentős szerkezeti aránytalanságokat hozott felszínre mind a centrum, mind a periféria országaiban. Ezek az aránytalanságok fokozták az amúgy is súlyos aszimmetriákat, egyenlőtlenségeket. Mindkét fél – a centrum is, a periféria is – válaszlépésekre kényszerült. E lépések gyakran szikrázó ütközésekkel jártak, járnak a két fél között. A történelmi megosztottság gazdasági, politikai jellegzetességei hatékony lépéseket kényszerítettek ki, gyakran jelentős társadalmi-gazdasági feszültségek árán.

A centrum-periféria megosztottság jóval megelőzte az európai integrációs folyamatot de az integrációs folyamat neoliberais modellje mélyítette azt. A mediterrán országok (Görögország, Portugália, Spanyolország) csatlakozását az iparosítási folyamatok részleges lelassulása kísérte, mivel a nemzeti kormányok elvesztették nemzeti iparpolitikai képességüket. Döntően külföldi hitelekkel finanszírozott ketős fejlesztést folytattak: a turizmust és az építőipart támogatták. Két olyan ágazat ez, amely rendkívül érzékeny a pénzügyi válságokra. Ráadásul, az euróövezetbe lépve hazai iparukat már a leértékeléssel sem védhették. Ezen országok nem voltak képesek a központi országok – elsősorban Németország – nyomását ellensúlyozni. Tény viszont az is, hogy egyúttal nem tudták az iparosítás melletti érveiket hathatósan képviselni. Ennek eredménye lett, hogy a mediterrán országok – s részben a kelet-európaiak is – a fejlett centrumországok ipari termékeinek piacai lettek. A német és észak-európai bérdeflációval súlyosbítva a folyó fizetési mérleghiányok gyorsan nőttek². Ezeket a hiányokat a centrumországok pénzügyi szektorának deregulációját kísérő tökebőség rugalmasan fedezte, hatalmas hiteleket nyújtva.

A balti országokban és Dél-Kelet-Európában a növekedés erősen függött a külföldi, zömmel külföldi devizában felvett kölcsönöktől. A térség országainak árfolyampolitikája tovább nehezítette a szerkezeti változásokat. A többnyire túlértékelt valuták fizetésimérleg-problémákat okoztak: Lettorszáiban és Bulgáriában ez a GDP 20 százalékát is elérte a válság előtti években. A viseigrádi országok, valamint Szlovénia fejlesztési programjukat döntően a német exportpiacokhoz kötötték, némi sikerrel. Folyó fizetésimérleg-hiányaik alacsonyabbak voltak – a GDP 5 százaléka körül –, s Magyarország kivételével döntően hazai valutában. Érzékenységük a glo-

² Görögországban a 2001. évi 7,2 százalékról 14,9 százalékra (2008), Portugáliában 10,3 százalékról 12,6 százalékra (2008), Spanyolországban 3,9 százalékról 10 százalékra (2007).

bális pénzügyi válsággal szemben tehát kisebb volt, mint balti vagy mediterrán országtársaiké.

A világgazdasági válság az Európai Unióban rejlő aszimmetriákat felszínre hozta. A mediterrán, balti és dél-kelet-európai országokat döntően a pénzügyi csatornákon keresztül kifejtett erőhatások érték. A csökkenő vagy megforduló tőkeáramlás növekedési modelljük lényegét érintette. A balti országok, Magyarország, Románia és Bulgária a válság hatásait már 2008 őszén érezték. Az e hatások nyomán alkalmazott megszorító intézkedések súlyos következményekkel jártak. Lettországbán, egyedül 2009-ben a GDP 18 százalékkal csökkent! A recesszió miatt a folyó fizetési mérleg-problémák ugyan enyhültek, s ideiglenes javulás állt be a balti államokban. A javult folyó mérlegek ellensúlyozták a csökkent méretű tőkebeáramlást. 2011-re viszont a folyó fizetési mérlegek már ebben a térségben is ismét negatív eredménnyel zártak.

A külföldi tőke beáramlása ingatlanpiaci fellendülést okozott, de a valutaárfolyamok felülértékeltisége is károsan hatott az ipari fejlődésre, az importot ösztönözve. Az eredmény evidens volt: a folyó fizetési mérlegek nagy hiánya. A visegrádi országok külgazdasága rendkívül szorosan kötődött a német exportpiachoz, s Magyarország kivételével fizetési mérleghiányuk is kisebb volt. A balti, valamint a dél-kelet-európai országokat keményen érintette, amikor a tőkebeáramlás csökkent – néhány helyen meg is állt –, ezzel növekedési modelljük motorja állt le. Magyarország, Lettország és Románia kértek először mentőcsomagot az IMF-től és az EU-tól. A programok középpontjában az árfolyamok stabilizálása volt. A programok megvalósítása súlyos gazdasági következményekkel járt, az életszínvonal jelentősen romlott. A mediterrán országok e hatásokat 2010-től kezdve érzik. A centrumországok megszorító politikája – költségvetési hiányt és folyó fizetési mérleg-hiányt egyszerre csökkenteni – drasztikus hatásokat okozott: e térség fejlesztési politikája gyakorlatilag zsákutcában van. A kelet-európai országokat az exportpiacok beszűkülése érintette leginkább 2008–2009-ben, s a kilábalás is a német exporthoz volt kötött.

Magyarország és Szlovénia – ahol egy rövid idejű de intenzív ingatlanbuborék, valamint (hazánk esetében) a külföldi devizában felhalmozott adósság hatott – kivételével a kelet-európai tagországokat 2008 végén, 2009 elején az export erőteljes visszaesése sokkolta. Szlovákiát és Szlovéniát a válság jobban érintette, mint a nem euróövezeti tag Cseh Köztársaságot és Lengyelországot. A válság előrehaladtával a gazdaságpolitikák általában kerültek a prociklikusságot, Lengyelországban kifejezetten anticiklikus gazdaságpolitikát alkalmaztak. Csehországban, Szlovákiában, s kevésbé Lengyelországban a kilábalás nem tudott nagy mértékben a hazai fogyasztás növekedésére támaszkodni. Sok esetben a háztartási adósság azonban tovább növekedett a válság után, ezzel is fenntartva a fogyasztást, bármily ingatlan alapokon is.

A részben unió okozta, részben hazai megszorító gazdaságpolitikai lépések a hazai keresletet csökkentették, ami a visegrádi országok 2012. évi alacsonyabb növekedési üteméhez vezetett.³ E súlyos növekedési hiány nemcsak jelentős GDP-csökkenéshez/stagnáláshoz, valamint káros társadalmi hatásokhoz vezet, de gyengí-

³ A cseh kormány különösen erőteljes megszorításokat fogantatosított.

ti a hosszú távú termelési struktúrákat is. Ez pedig a hiszterézis jelenségével azonos: a tartós recesszió olyan hosszútávú károkat okoz, amelyek egy esetleg elkövetkező fellendüléssel nem megfordíthatók.

4. A CENTRUM-PERIFÉRIA MEGOSZTOTSÁG SZERKEZETI PROBLÉMÁI

Sem az Európai Unió regionális, kohéziós, sem a szándékában anticiklikus gazdaságpolitikai nem válaszoltak a centrum-periféria megosztottság alapját adó strukturális kérdésekre. A regionális politikák nem tudták elérni a fejlett és fejletlen régiók közötti fejlettségbeli eltérések szűkítését. Ráadásul, döntően infrastrukturális fejlesztésre összpontosítottak, s nem termelési struktúrák, intézmények létesítésére.

A 2007–20013 közötti pénzügyi keret 347 milliárd eurót, a teljes költségvetés 35,7 százalékát szánja regionális és kohéziós politikára. Az e tanulmányban is elemzett, nyilvánvalóan növekvő centrum-periféria megosztottság növekedése ellenére a Bizottság kohéziós politikára 2014–2020 között a jelenlegi keretekenél 5 százalékkal kevesebbet irányoz elő. Az első összeütközések – amelyek nyilvánvalóak voltak – miatt az unió Tanácsa a döntést kitolta 2013 kora tavaszára. Bár bizonyos egyezkedések nem kizárhatók, az szinte bizonyosra vehető, hogy a csökkentés ténye – ha nem is mértéke – változatlan marad.

Az új pénzügyi keret a kohéziós alapok újraelosztását – a gazdag és úgynevezett „átmeneti” régiók javára – is kilátásba helyezte. Jelenleg a szegény régiók (egy főre jutó GDP-jük az EU átlag 75 százaléka alatt van) a kohéziós alapok 57,5 százalékát kapják. A tervek szerint ezt 48 százalékra kívánják csökkenteni. Ezzel szemben a gazdag régiók (egy főre jutó GDP-szintjük az EU átlag 75 százaléka felett van), amelyek jelenleg a kohéziós alapok 12,6 százalékát kapják, a következő pénzügyi időszakban 16 százalékot kapnának. Hasonló módon, az úgynevezett „átmeneti” régiók – a legszegényebb és leggazdagabb régiók között helyezkedve el – a jelenlegi 7,4 százalék helyett 11 százalékra számíthatnak.

A „Jobb kiadások barátai” csoport – Ausztria, Franciaország, Finnország, Hollandia, Németország, Olaszország és Svédország – követeli, hogy a kohéziós alapok rendelkezésre bocsátása fejében vezessék be az ún. „makrogazdasági kondicionalitást”. Ennek lényege a következő: ha egy ország elmulasztja „korrekciós lépések” megtételét gazdaságirányítási rendszerében, a Bizottságnak szankciókat kell(ene) elrendelnie: a kohéziós politika forrásai által finanszírozott teljes vagy részleges forrásokat elvonnák. Ez pótlólagos terheket jelent olyan tagországok számára, amelyek már most is küzdenek a Stabilitási és növekedési paktum követelményeivel. Ez az új fajta szankció ellentmond a kohéziós politika céljainak, s az Európai Parlament Régiók Bizottságának is. Az EU következő pénzügyi kerete jelentős szerepet szán ennek az új szankciónak.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Az Európai Unión belüli megosztottság ma jobban érzékelhető, mint valaha. Egy ilyen megosztottság vagy – Szentés Tamás kifejezésével élve – aszimmetrikus kap-

csolat – létezik a centrum és periféria, a nyugati és keleti, a régi és új tagországok között. A 2008-as világgazdasági válság elementáris erővel dobta felszínre az európai integrációs folyamatban rejlő olyan strukturális problémákat, mint a versenyképesség, a túlszabályozottság, a közép- és hosszú távú elképzelések hiánya. A perifériára vonatkozó, alaposan át- és kigondolt fejlesztési stratégia nélkül lehetetlen egy hathatós felzárkóztatási folyamat beindítása. Ez természetesen világos volt az integráció vezető testületei előtt is. Az euróövezetet éppen erre (is) szánták: az övezetből a tőke a periféria felé áramlik, ott növeli a termelékenységet, hatékonyságot s ezzel csökkenti a centrumhoz viszonyított le(el?)maradottságot. Tény, jelentős tökemennyiség áramlott a periféria országaiba, Kelet-Európába is, de több országban – Spanyolországban és Írországban például – ez ingatlanpiaci buborékhoz vezetett. Az ellentmondásos eredmények láttán érthető, hogy egy, a minőségi s nem mennyiségi szempontokat hangsúlyozó fejlesztési politikára lenne szükség. Egy ilyen megközelítés a strukturális, intézményi vonatkozásokat erősítené, s ezzel járulna hozzá a periféria termelési, forgalmi, elosztási képességeinek fokozásához.

IRODALOM

- AMIN, Samir (1973) : *Le développement inégal. Essai sur les formations sociales du capitalisme périphérique* Paris: Editions de Minuit.
- AMIN, Samir (1976) : *Imperialism and Unequal Development*. Monthly Review Press, New York.
- BEREND T. Iván–RÁNKI György (1979): *Gazdasági elmaradottság. Kiutak és kudarcok a XIX. Századi Európában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest., 509. oldal
- BEREND T. Iván–RÁNKI, György (1982): *The European periphery and industrialization: 1790–1914*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 180. p.
- BEREND T. Iván (2009): *From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*. Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-72950-5 299. p.
- BOURDIEU, Pierre (1986): The forms of capital, in: J.G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*, New York-Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.
- BOURDIEU, Pierre. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája* (Szerk.: Lengyel Gy.–Szántó Z.). Aula Kiadó, Budapest. Pp. 155–176.
- FRANK, André-Gunder (1978): *Dependent Accumulation and Underdevelopment* New York: Monthly Review Press London: Macmillan Press.
- KOZMA Ferenc (1998): *A félperiféria (The Semi-periphery)*. AULA Kiadó, Budapest,
- KENGYEL Á. szerk (2010): *Az Európai Unió közös politikái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 556 oldal.
- PALÁNKAI Tibor (1995): *Az integráció gazdasági mozgatórugói. Európai közjog és politika*. Osiris – Századvég, Budapest, pp. 42–60.

- PALÁNKAI Tibor (2005): Magyarország modernizációja, versenyképessége és uniós felzárkózása. *Európai Tükör*, 5. szám, pp. 24–50.
- SZALAI Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula Kiadó, Budapest. 310 oldal
- SZALAI Erzsébet (2006): *Az elitek átváltozása: tanulmányok és publicisztikai írások*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 164 oldal.
- SZELÉNYI Iván (1998): *Making Capitalism without Capitalists*. London: VERSO.
- SZENTES Tamás (1976): *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világ-gazdaságban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 499. oldal
- SZENTES Tamás (2002) : *Comparative Theories and Methods of International and Development Economics. (A Historical and Critical Survey)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, Vol. I. 462 p.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1974): *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.